

KS. KAZIMIERZ OBRYCKI
Warszawa, ATK

MODLITWA ZA ZMARŁYCH U TERTULIANA

Dla chrześcijan pierwszych wieków obowiązek modlitwy za zmarłych był rzeczą oczywistą¹. Stąd też pisarze chrześcijańscy stosunkowo rzadko zajmują się sprawą modlitwy za zmarłych². W pismach Tertuliana znajdujemy dwa miejsca, w których wyraźnie jest mowa o modlitwie za zmarłych. W „*De anima*”, c. 51 czytamy:

„*Scio feminam quandam vernaculam ecclesiae, forma et aetate integra functam, post unicum et breve matrimonium cum in pace dormisset et morante adhuc sepultura interim oratione presbyteri componeretur, ad primum halitum orationis manus a latebris dimotas in habitum supplicem conformasse rursusque condita pace si tui suo reddidisse*”.

W powyższym fragmencie został poświadczony zwyczaj modlitwy za zmarłych, zanoszonej do Pana już w chwili śmierci chrześcijanina. Ponadto dowiadujemy się, że podmiotem tej modlitwy był kapłan. Nic natomiast nie można powiedzieć o treści modlitwy za zmarłych.

W „*De monogamia*”, c. 10 znajdujemy zaś następującą wypowiedź Tertuliana:

„*Enimvero et pro anima eius orat, et refrigerium interim adpostulat ei, et in prima resurrectione consortium, et offert annuis diebus dormitionis eius*”.

Wynika stąd, że modlitwa za zmarłych należy do podstawowych obowiązków chrześcijanina. W cytowanym fragmencie wdowa bowiem jest zobowiązana modlić się za zmarłego męża oraz składać ofiarę w rocznicę jego śmierci. Poza tym ma usilnie prosić o „czasową ochłodę” (*refrigerium interim*) i o „udział w pierwszym zmartwychwstaniu” (*consortium in prima resurrectione*). O ile zagadnienie samej modlitwy i składania dorocznej ofiary za zmarłych jest zrozumiałe, to błaganie o czasową ochłodę i udział w pierwszym zmartwychwstaniu dla zmarłych wymagają wyjaśnienia. Powstaje więc pytanie, co oznacza w tym fragmencie wyraz „*refrigerium*” i jak należy rozumieć pojęcie: pierwsze zmartwychwstanie.

Pytanie to jest tym bardziej interesujące, gdyż słowo „*refrigerium*” nie występuje w klasycznej literaturze rzymskiej³. Pisarze pogańscy posługują się czasownikiem „*refrigerare*” oznaczającym fizyczne ochłodzenie ciała przez wypicie zimnej wody lub schronienie się w cieniste miejsce podczas upału, względnie psychiczne ochłonięcie po nadmiernych przeżyciach⁴. Bardzo rzad-

¹ Cf. Aug., *De cura pro mortuis gerenda*, I, 3 (PL 40, 591).

² Cf. M. Righetti *Storia liturgica*, Milano 1946, t. II, 323 ns.

³ Cf. A. Forcellini, *Lexicon totius latinitatis*, Padova 1940, 55 ns.

⁴ *Ibidem*.

ko używają rzeczownika „refrigeratio”, który oznacza: oziębienie, ostudzenie, ochłodzenie⁵. Zrozumienia pojęcia „refrigerium” trzeba szukać u pisarzy chrześcijańskich, a zwłaszcza u Tertuliana, u którego pojawia się ono po raz pierwszy i to w sposób widoczny, gdyż w sumie wyraz ten został użyty 22 razy⁶.

Pomijając dokładną analizę pojęcia „refrigerium” u pisarzy chrześcijańskich, co wymaga osobnego opracowania, daje się ustalić u Tertuliana trzy aspekty tego terminu⁷:

1. orzeźwienie, spokój, pociecha, posiłek, np. w „*Apologeticum*”; c. 39:

„Quantiscumque sumptibus constet (haec cena) lucrum est, pietatis nomine facere sumptum, siquidem inopes quosque refrigerio isto iuivamus”.

2. miejsce ochłodzenia, wytchnienia po śmierci, np. w „*Adversus Marcionem*”, III, c. 24:

„Ceterum vester Christus pristinum statum Judaeis pollicetur ex restitutione terrae et post decursum vitae apud inferos in sinu Abrahae refrigerium”.

3. wieczne szczęście przydzielone przez Boga wyrokiem sądu ostatecznego, np. w „*De testimonio animae*”, c. 4:

„Adfirmamus te (o anima), manere post vitae disunctionem et expectare diem iudicii proque meritis aut cruciatui destinari aut refrigerio, utroque sempiterno”.

Przy określaniu zakresu pojęcia „refrigerium” w omawianym fragmencie pisma „*De monogamia*”, dotyczącym modlitwy za zmarłych, z pewnością należy pominąć znaczenie pierwsze, gdyż nie idzie tu o materialne wsparcie na ziemi, lecz o duchową pomoc po śmierci. Nie odpowiada również w tym miejscu pojęcie „refrigerium” jako szczęście wieczne. Znany jest bowiem pogląd Tertuliana na sprawę zbawienia człowieka⁸. Według niego tylko dusze mężczyzn dostają się od razu do raju. Dla nich kluczem do szczęścia wiecznego jest przelana za Chrystusa krew⁹. Inni natomiast dostają się po śmierci do tzw. „otchłani” (inferi, -orum) tj. do miejsca, do którego Chrystus zstąpił między swoją śmiercią a zmartwychwstaniem. Miejsce to zwie się „łonem Abrahama” (sinus Abrahae) i jest przeznaczone wyłącznie dla sprawiedliwych, którzy tutaj wyczekują dnia sądu ostatecznego¹⁰. Do tzw. „otchłani” idą także dusze tych, którzy nie zadośćuczynili sprawiedliwości Bożej podczas życia na ziemi. Jednakże są oni odłączeni od miejsca szczęścia zw. „łonem Abrahama”. Tu ponoszą karę po śmierci, chociaż nie jest to kara wieczna, która dosięgnie ich dopiero po sądzie ostatecznym¹¹. Biorąc pod uwagę stanowisko Tertuliana w kwestii szczęścia duszy ludzkiej po śmierci możemy przyjąć jedynie termin „refrigerium” w znaczeniu: miejsce ochłodzenia, wytchnienia po śmierci, zwanego inaczej „łonem Abrahama”. Skłania nas do tego również i to, że w omawianym fragmencie „*De monogamia*” obok „refrigerium” znajduje się przysłówek „interim”, który zacieśnia pojęcie tego wyrazu do wymiaru czasowego.

⁵ Ibidem.

⁶ G. Claesson, *Index Tertullianus, Q—Z*, Paris 1975, 1382.

⁷ Cf. *Dictionnaire d'archeologie chretienne et liturgie*, red. F. Cabrol, H. Leclercq, Paris 1939, t. XIV, 2183 ns.

⁸ Cf. *Dictionnaire de theologie catholique*, red. A. Vacant i in., Paris 1946, t. XV, 163 ns. (skr. DThC).

⁹ Cf. Tert., *De anima*, c. 55 (CC 2, 861 ns.).

¹⁰ Cf. Tert., *Adv. Marc.*, 1. IV c. 34 (CC 1, 437—726).

¹¹ Cf. Tert., *De anima*, c. 58 (CC 2, 867 ns.).

Dla określenia modlitwy za zmarłych u Tertuliana ważne jest także wyjaśnienie wyrażenia „consortium in prima resurrectione”. Otóż pisarz ten przyjmuje, opierając się na Piśmie św., a zwłaszcza na nauce św. Pawła¹², podwójne zmartwychwstanie: zmartwychwstanie wyłącznie duchowe i zmartwychwstanie cielesne¹³. Zmartwychwstanie cielesne nastąpi na końcu świata, po sądzie ostatecznym¹⁴. Natomiast zmartwychwstanie duchowe, które dotyczy zniszczenia grzechu i zakorzenienia się w Chrystusie, nastąpi w różnym czasie dla każdego¹⁵. A zatem „prima resurrectio” w omawianym fragmencie „De monogamia” znaczy zapewne tyle co zmartwychwstanie duchowe, które ma miejsce przed zmartwychwstaniem cielesnym.

Uwzględniając powyższe wyjaśnienia można spróbować określić treść modlitwy za zmarłych u Tertuliana. Istotą usilnej prośby za zmarłych jest wyproszenie u Boga dla nich czasowego szczęścia przebywania na „łonie Abrahama” — refrigerium, i udziału w duchowym zmartwychwstaniu — prima resurrectio.

Wydaje się, że sformułowanie modlitwy za zmarłych w rzymskim kanonie Mszy św.: „*Ipsis, Domine, et omnibus in Christo quiescentibus locum refrigerii, lucis et pacis, ut indulgeas deprecamur*”, gdzie został użyty wyraz „refrigerium”, może mieć związek z występowaniem tego terminu w cytowanym piśmie Tertuliana.

DE ORATIONE PRO DEFUNCTIS APUD TERTULLIANUM

A r g u m e n t u m

Hoc commentariolo exponitur, quid Tertullianus de orationibus pro defunctis fundendis cogitaverit. Duo enim exstant fragmenta, quibus pro mortuis orari praecepit: uno nempe asserit pro anima defuncti sacerdoti esse orandum, altero vero exorari iubet, ut haec anima refrigerio donetur et in prima resurrectione consortio. Si quidem Tertullianus duas esse resurrectiones affirmat, unam nempe spiritua-lem, alteram corporalem, quae post ultimum Dei iudicium demum futura est, verbo „refrigerium” privationem doloris post spiritualem resurrectinam significare videtur. Itaque factum est, ut posterior verbi „refrigerium” in ecclesiasticis libris usus ex Tertulliani fortasse significatione manaverit.

¹² Cf. Kol 1—2, Gal 5, 5, Fil 3, 12 ns.

¹³ Cf. DThC, t. XII b, 2524 ns.

¹⁴ Cf. Tert., *De resur.* c. 35—37 (CC 2, 966—72).

¹⁵ Ibidem, c. 23—32 (CC 2, 947—63).